

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

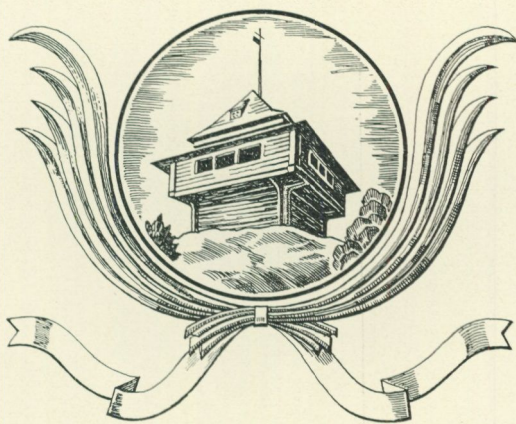
1

9

3

2

NORDISKA MUSEETS
OCH SKANSENS
Å R S B O K
F A T A B U R E N

1 9 3 2

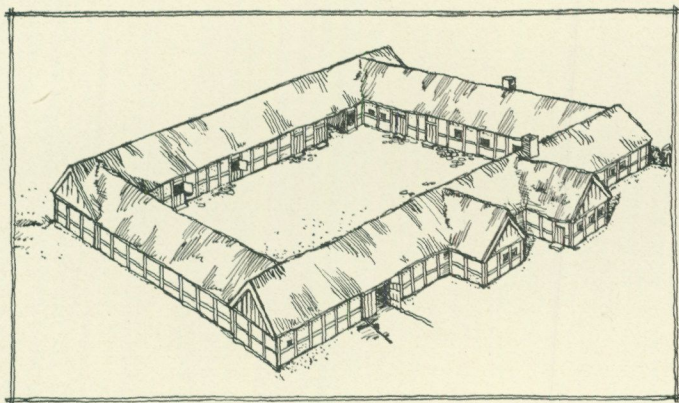
Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Årsbokens omslag, som visar ett parti av Skogaholms herrgård samt titelvignetten, som återger Björkviksfatburen, äro tecknade av amanuensen Gotthard Gustafsson.

Tryckt hos Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag
Stockholm 1932

SKÅNSKA PRÄSTGÅRDAR FRÅN 1600-TALET OCH 1700-TALET BÖRJAN

AV GOTTHARD GUSTAFSSON.

Prästgården var i äldre tid ett boställe med åkerbruk; prästens lön utgick nämligen i naturaförmåner och bestod förutom tiondet huvudsakligen av den avkastning, han kunde vinna ur den till prästgården liggande jorden, den han i regel själv skötte med hjälp av dräng och dagsverken av bönderna på kyrko- och annexhemman. Det är därför helt naturligt att alla våra äldre prästgårdar förutom bostad med till denna hörande hus bestått av alla de byggnader och utrymmen, som fordrades för åkerbruket. Under 1800-talets förra hälft började prästerna själva rubba på detta system, därigenom att många av dem överlämnade jordbruket till en arrendator. Helt naturligt drog detta med sig vissa ändringar av gårdens bebyggelse; vanligen

Vignett. Fig. 1. Gärdslövs prästgård. Försök till schematisk rekonstruktion av exteriören 1716 på grundval av syneinstrument och lantmäterikartor.

nöjde man sig dock med att inreda bostad åt arrendatorn i någon av gårdens längor, och tack vare detta bevarades dennas ursprungliga form. Det är först vår egen tid, som spolierat den gamla prästgårdstypen, och detta på grund av att ett nytt lönesystem införts (se vidare S. Wallin, *De svenska prästgårdarna* som objekt för kulturhistorisk forskning, *Fataburen* 1918, sid. 128 och följande). Följden av detta blev en så oerhört omfattande raseri av de äldre prästgårdarna, att nu endast ett fåtal återstå; ingen av dessa är emellertid helt intakt och tillsammans utgöra de ej ett tillräckligt material för kännedomen om det äldre bostads- och byggnadsskicket inom denna bebyggelsegrupp. Lyckligtvis kan detta kompletteras med arkivmaterial från nära nog två århundraden. När socknens nyutnämnde kyrkoherde tillträdde sitt kall, skulle nämligen enligt förordning laga till- och avträdessyn hållas å prästgården och därvid upprättades ett protokoll med beskrivning av gårdens hus och utrymmen, ett så kallat syneinstrument. Dylika finnas från och med 1700-talets första årtionde, för ett fåtal prästgårdar redan från 1690-talet. De äro i regel ganska noggrant uppgjorda, oftast angivas byggnadernas mått. Rum efter rum beskrivas ingående med uppgifter om antal dörrar och fönster och deras utseende. Detta gäller icke endast manbyggnaden utan på samma sätt förfäres med alla de uthus och byggnader, som höra till gården. I samband därmed meddelas en förteckning på alla de reparationer och ombyggnadsarbeten, som måste utföras, med noggrant specificerande av material och arbetskostnader. Därjämte redogöres för de arbeten, som förre innehavaren ombestyr. Reparationer å »laga husen» ersattes, men sådant som han gjort för egen och familjens trevnad i gården blev i regel av synerätten dömt som »överloppshus». Prästerna ha nog oftast själva sörjt för och handhaft alla byggnadsarbeten i gården, men kostnaderna ha bestridits av sockenborna, och i många fall torde dessa även utfört det mesta av byggnadsarbetena.

I det följande behandlas på grundval av syneinstrument från

1690-talet och 1700-talets första årtionden (i Lunds landsarkiv) några skånska prästgårdar, av vilka inga till våra dagar bevarat den bebyggelse arkivalierna skildra. De ha alla under loppet av 1800-talet eller i början av detta århundrade ombyggt och ha nu tomter med spridd bebyggelse. Samtliga här avbildade planer äro rekonstruerade med ledning av syneinstrumenten och på grundval av lantmäterikartor.

Den 6 juni 1723 hölls »wederbörlig syn och granskning» i Osby prästgård, Ö. Göinge härad. Gården, som sannolikt uppförts långt före 1700, var firsidigt kringbyggd. Norra och västra längorna räknades som mangårdsbyggnader. Norra längan, 42 alnar lång och 10 alnar bred, var uppförd av knutat furutimmer under tak, dels av spån, dels av näver och torv samt på östra ändan av halm. »Dagelige Stufwan» var »anstruken inuti med watufärg, och ljus botn, hwarpå är målat löfwärk. Lofftet af bräder anstruket med gulbrun färg». Dörrarna voro brunmålade. I stugan funnos fyra stora fönsteröppningar med 3 fönster i varje, och sannolikt voro dessa försedda med blyspröjsar. Sängkammaren hade spis med vindspjäll. Från samma rum ledde en dörr till gården och utanför denna låg »en Kvist med säte å båda sidor» samt överbyggd med tak. Studiekammarens väggar voro dekorerade på samma sätt som stugans, men taket här var blåmålat. Förstugan hade stengolv och gulmålat tak. Utanför denna förstuga fanns även en kvist, »rödfärgad och i gott stånd». Spåntaket över stugulängan skulle strykas med trätjära och »brunnrött». Under längan fanns en välvd källare. — Västra längan i mangården har utan tvivel varit en loftbod, uppförd över en murad källare. Bottenvåningen bestod av en gästkammare — från gården ledde dit en liten stegtrappa med »Pelarewärk på ena sidan» — samt av en »schola». Ovanvåningen, som var delad i två rum, nådde man genom en trappa till »en skunk äller Swale» och från denna ledde dörrar till de båda rummen. Mangårdsplanen var sten-satt, och utanför stugufönstren fanns en »Bigård mäd Staketwärk omkring». Ladugårdsbyggnaderna, östra och södra läng-

orna, voro uppförda dels i knuttimring dels i skiftesverk. Dräng-
huset hade gråstensgolv och två väggfasta sängar. I stallet
funnos tio spiltrum, och golvet var stenlagt. I södra längan
låg bl. a. fähuset, som innehöll 22 »båsar», samt loge med golv
av furuplank, omgiven av två stora »sädesgälfw». Utanför
denna längas östra gavel stod ett gethus. Omedelbart norr om
stugulängan lågo två hus med torvtak; i det ena voro bakstuga
och »rullecommare» (mangelbod) inredda, det andra var brygg-
hus, där det fanns skorsten med spis och kölna (för torkning
av malt). Till prästgården hörde även en bastu av »trint bola i
knutar», d. v. s. den var uppförd av knuttimrat rundvirke,
och med torvtak. I prästgårdens trädgård fanns endast »8 st.
fruktbarne men gamle och merendels surnade trän»; humle-
hagen bestod av endast »50 stänger» och ansågs därför vara
»af intet värde».

På Ö. Kärrtorps prästgård, Färs härad, hölls laga syn 1696.
Gården var uppförd i korsvirke med »lerklining» i väggfacken,
halmtak och fyrsidigt kringbyggd. Gården var säkerligen byggd
tidigt på 1600-talet, ty vid synen var den mycket förfallen,
och större delen låg nedrasad. Norra längan var stugulänga
och innehöll från väster räknat: gästkammare, sängkammare,
förstuga och spiskammare, stuga, bakstuga samt dräng- och
pigkammare. Vid längans norra vägg, intill stugan, låg en tvär-
länga, bestående av kök, förstuga, sommarstuga och brygghus,
där det fanns »skorsten» med kölna och en inmurad kittel.
Stugan ägde en furudörr med panelarbete, »leerväggar utom
den södra sijdan klädh medh Pernilarbete (panelarbete av furu),
1 slaghbord af förre med fot nagellfast i östra väggen». Panel-
inredning i stugan synes ha varit ganska allmän, den omtalas
i många syneinstrument, bland annat i Hemmesdynge 1720.
I prästgården i Broby, Ö. Göinge härad, hade dageliga stugan
1737 »wäggarna beklädda mäd bräder och målade innantil».
Om Ausås prästgård, S. Åsbo härad, säges vid synen 1720,
att »wäggarne i dagelig stufwan förr varit medh gammalt Pa-
nelewärk kringbygde», men att detta borttagits på grund av

SKÅNSKA PRÄSTGÅRDAR

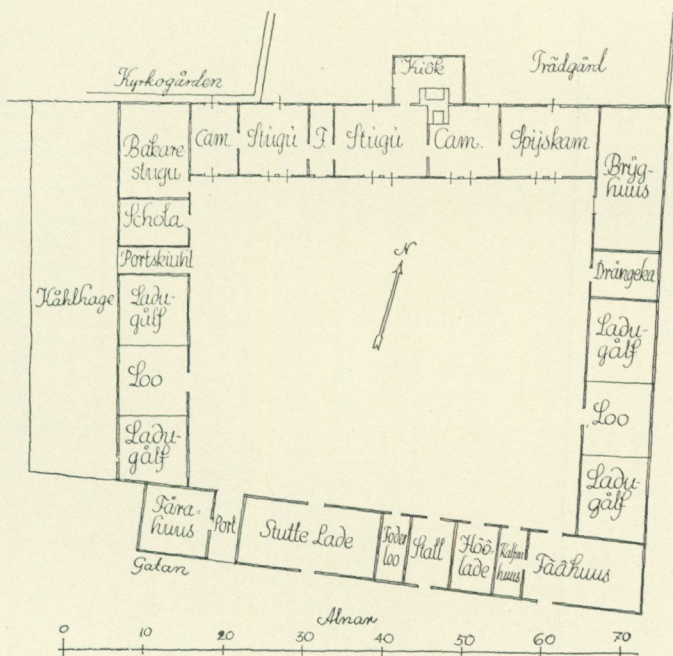

Fig. 2. Hardeberga prästgård, plan 1699.

att »väggarne woro innanföre med råttebo och annan ohyra uthgreffe». Rester av dylik väggpanel förvärfvade A. Hazelius 1879 från gården nr 2 i S. Håslöf, Skytts härad (se vidare A. Hazelius, *Ur de nordiska folkens lif*, I, sid. 31 och följande). Den är uppställd som interiör i Nordiska museet (»Håslöfstugan»). I Ausås prästgård hade 1600-talsanläggningen en i korsvirke byggd stugulänga »med sten och kalk murat mellan eketimmer under fönstren men öfver fönstren leer och stafrar» (syneinstrumentet 1699). De flesta av rummen hade lergolv och vitlimmade väggar. 1720 fanns här ingen trädgård »men en kålhage med 5 gamla träd utan värde», och humlehagen omfattade 700 stänger.

Hardeberga prästgård, Torna härad, avsynades 1699. Den var fyrsidigt kringbyggd med slutna längor, fig. 2. I köket

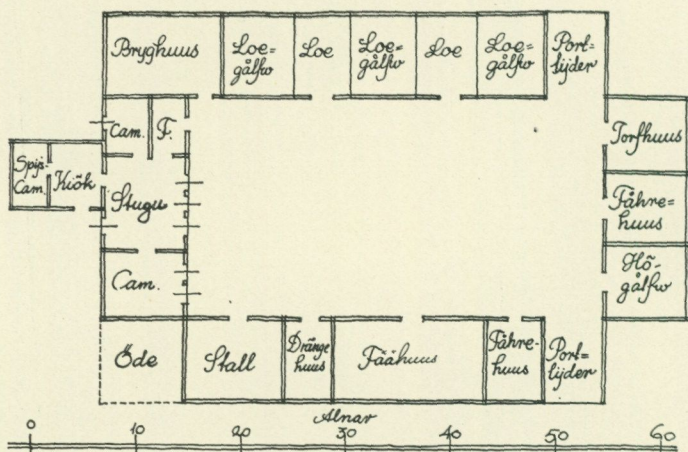

Fig. 3. V. Hoby prästgård, plan 1710.

fanns eldstad med bakugn; i brygghuset i ö. längan stod kölnan och här saknades loft. »Stutte Lade» i södra längan är oxstall. Synehandlingens för V. Hoby prästgård, Torna härad, 1710 skildrar en mycket enkel gård, fig. 3. Intet i plandispositionen skiljer den från bondgårdarna i samma trakt och från samma tid (se Å. Campbell: Skånska bygder under 1700-talets förra hälft, Uppsala 1929, sid. 203 och följande, där författaren behandlat bondgårdarna på grundval av synehandlingarna för militieboställena). Gården var sannolikt uppförd i början av 1600-talet, ty den var mycket förfallen och en del av stugulängan hade rasat, vilket allt skulle tyda på en ganska hög ålder. Den hade mycket små rum, stugan bestod av endast 3 binnigar (väggfack) och hade lergolv. Eldstaden i brygghuset saknade skorsten. Stugulängan hade brädgavlar, men gårdens övriga tre längor voro försedda med risgavlar. Risgavlar nämnas även i syneinstrumenten över Ausås prästgård 1699 och 1720. Röddinge prästgård, Färs härad, hade risgavlar 1780. Prästgården i Hemmesdynge, Vemmenhögs härad, får stå som representant för »Söderslätt» prästgårdar från tiden omkring

SKÅNSKA PRÄSTGÅRDAR

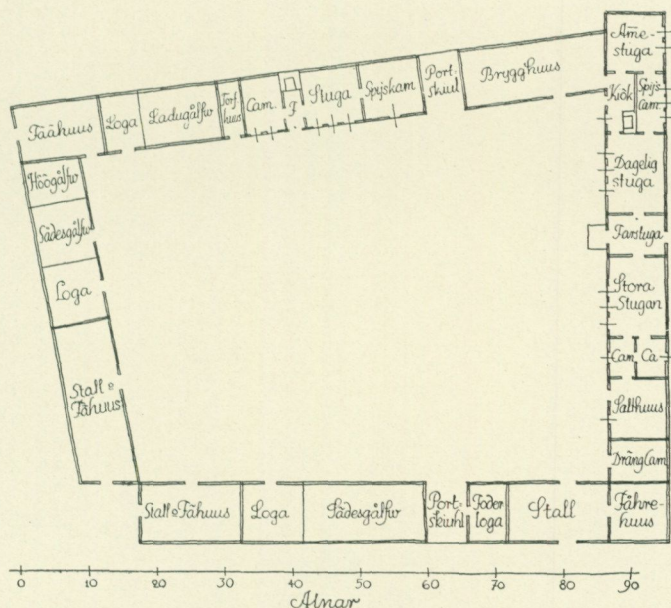

Fig. 4. Hemmesdynges prästgård, plan 1720.

1700. Det var en stor, fyrsidig, helt kringbyggd gård, fig. 4. Östra längan var den egentliga stugulängan. Här funnos »stora stugan» (salen) med tre par fönster åt gården, förstuga med ett litet bislag, och i »dageliga stugan» voro väggarna klädda med panel. Brygghuset i norra längan hade spis med skorsten, bakugn och kölna samt en brunn försedd med lock. Alla utrymmen voro rikligt tilltagna. Gården var byggd i korsvirke utan fotträd. Syneinstrumentet 1716 över Gärdslövs prästgård, Vemmenhögs härad, fig. 1, nämner »Wånings Sahlen». Den var mot söder utbyggd med en kammare, i vilken även var inrett ett hemlighus. Kammaren hade lergolv. Södra längan eller »Wåningslängan» innehöll i 26 binningar fr. v.: svinhus, stall, port och vagnskjul, uppgång till loftet över längan, drängkammare, saltbod, »wåningssalen», förstuga, dagelig stuga, denna även med utbyggd kammare, kök med spis, ytterligare en stuga samt spiskammare. I östra längan låg brygg-

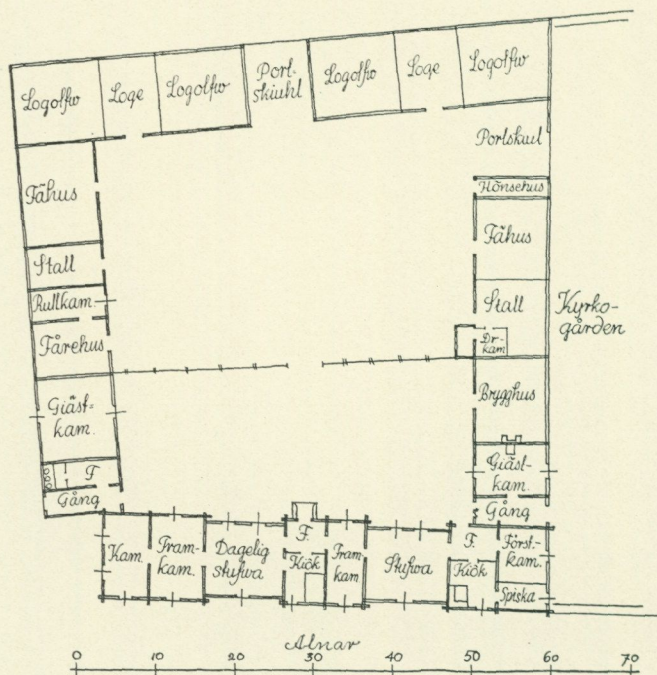

Fig. 5. Hjäsås prästgård, uppförd omkring 1695, plan 1750.

huset med kölna och intill detta en mjöl- och maltbod. Endast en gästkammare nämnes, och den fanns i norra längan mellan ett korngolv och hönshuset.

Prästgården i Hjäsås, Ö. Göinge härad, ödelades 1694 »genom en upkommen olyckelig wädeld». Den nybyggdes omedelbart, och med ledning av syneinstrumentet från år 1730 är här avbildade plan, fig. 5, rekonstruerad. Stugulängan var uppförd av knuthugget furutimmer under halmtak. I östra förstugan fanns nedgång till källaren »med lämm att fälla neder». Från förstugan ledde även en trappa till studérkammaren, som var inredd på loftet. I östra stugan fanns även en trappa ned till källaren, inbyggd i rummet tillsammans med två väggfasta

SKÅNSKA PRÄSTGÅRDAR

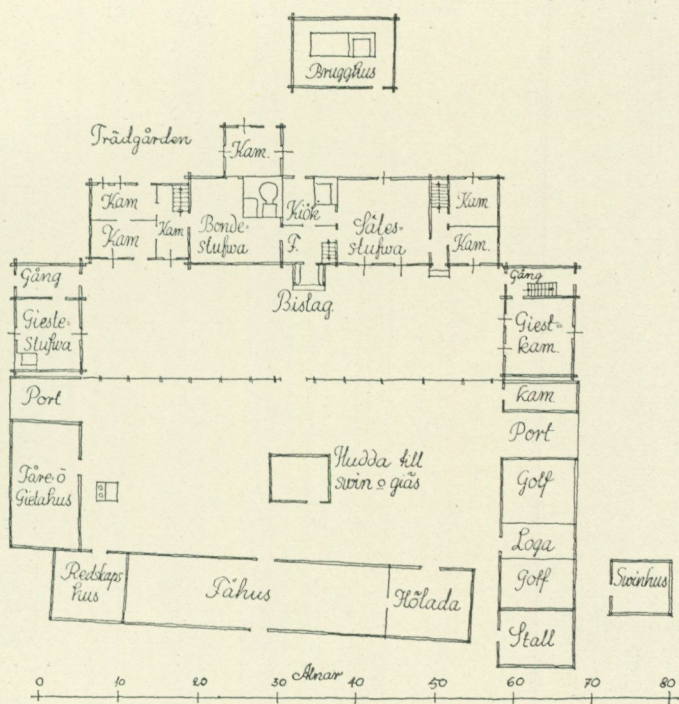

Fig. 6. Visseltofta prästgård, plan 1731.

skåp. Över samma förstuga och stuga funnos på taket två »hofmejer» (takkupor), den ena med trægaller, den andra »mäd dörr samt wind och trissa til sädens upwindande». — I Skåne har loftet över stugulängan nyttjats till upplagsplats för den tröskade säden. Det var det enda utrymmet i gården, som var lämpligt härtill. Här förvarades även brödet och andra matvaror. Stugulängans loft ersätter och motsvarar således de bodar av olika art, som för detta ändamål funnits i de svenska gårdstyperna. — I stallet och fåhuset, som hade stenlagda golv, funnos inga brädloft, utan över bjälkarna hade lagts ris och åsar; anordningen kallades »Stenge», och de därigenom erhållna vindsutrymmena nyttjades till förvaring av hö. Så brukas det

än i dag i äldre bondgårdar i Skåne. Tvärs över gården hade den nye kyrkoherdens svärfader låtit uppsätta ett »plankwärk» för att särskilja mangårds- och ladugårdshusen. I östra trädgården fanns en »badstufwa af furutimer», 13 alnar lång och 6 alnar bred; vid ena gaveln fanns en förstuga med dörr och i bastun två lavar på gaveln och norra väggen samt ugn med spis och skorsten. Taket var täckt med näver och torv.

»Mannbyggnaden» (norra längan) i Visseltofta prästgård, V. Göinge härad, fig. 6, säges i synehandlingen 1731 bestå av »fem tid efter annan gjorde till-byggen af Bohlewäggar, på östra ändan Halmtak med bräder under; elliest näfwer och torftak». Utanför förstugan vid »Sätesstufwan» stod ett »Bislag af bräder, med ett trappsteg, på sidorna Pelarwärck och två Säten, tak af bräder och spån». Stugan härintill, »Bondestufwan af bohle-timber upsatt för mång åhr tillbaka», var utan tvivel en ryggåstuga och det äldsta partiet av längan (från 1600-talet?). Enligt synehandlingen fanns i densamma en spis med bakugn. »Giesterstufwan» i västra längan hade »loft på 2ne ryggåsar och bräder» samt en spis med skorsten. Brygghuset var byggt av furuboler med torvtak och innehöll skorsten med kölna. Mellan mangårds- och ladugårdshusen fanns ett »Staketwerck af furubräder». Bastun låg nordöst om gården, byggd som de ovan omtalade.

Mangården i Hästveda prästgård, Ö. Göinge härad, bestod 1738 av tre byggnader. I mellanlängan fanns »dageliga stugan», och där var »lofftet lagt på twenne Ryggåsar och små sparrar med hwelfning». Stugan hade tre par fönster på norra och två par på södra väggen. I ett hörn låg en med bräder inbyggd nedgång till källaren. I Vinslöfs prästgård var 1761 källartrappan i stugan »överbyggd med skiänskåp». — Köket hade stensatt golv, spis med eldstad och »Rör eller Pipa». I östra längan låg en stor gäststuga med loft och »spis med skorstens-pipa». Till källaren under denna långa ledde en stentrappa från gården »medh en gammal brädehufw öwer». »Bondestufwa med spis med eldstad och bakareugn» fanns i den tredje man-

Fig. 7. »Kungsstugan» i Åhus prästgård. Foto Gotthard Gustafsson 1928.

gårdsbyggnaden. Ladugårdshusen voro uppförda i skiftesverk av furu och ek under halmtak. I södra längan låg bryggghuset, där kölna och bakugn voro inrymda. Hela gården torde stamma från 1600-talet.

Det lilla hus i korsvirke, som avbildats i fig. 7, är den äldsta av Skånes nu bevarade prästgårdsbyggnader. Det har utgjort en del av en för ett trettiotal år sedan riven länga, som tillhört en ursprungligen fyrsidigt kringbyggd gård. Huset består av två rum, som i syneinstrumentet från 1740 kallas »målade Giäst Stugan» och »Comministerns Cammare». I det förra rummet finnas ett målat tak och rester av en väggdekoration med kraftiga akantusliknande bladrankor; mittposten i fönstren utgöres av en svarvad kolonn med änglamask, uppställd på en dekorerad volutformad konsol. Allt tyder på att huset uppförts senast omkring 1600. Västra längan, som rymde böningsrummen, var ett samtida korsvirkeshus i två våningar.

Samtliga här behandlade gårdar uppvisa många detaljer i planbildningen, som äro av mer eller mindre ålderdomlig art. Den fyrsidiga och helt slutna gårdsformen, med mangårds- och fägårdshus byggda i ett, har prästgården gemensam med den skånska bondgården. Men den har därjämte i Skåne även nyttjats som bebyggelsestyp för boställen av andra slag, och har till och med till långt in på 1700-talet levat kvar i herrgårdar och slott. Tidigt under detta århundrade börjar emellertid inflytandet från svensk högre ståndsbelyggelse genom statsmaktens ingripande göra sig gällande i de militära boställena. Därifrån och från herrgårdarna sprider sig detta så småningom ut till prästgårdarna, och vid sekelskiftet 1800 fanns, framför allt i Nordskåne, ett flertal prästboställen med uppluckrade gårdsformer. I regel är det endast stugulängan som frilagts som »karaktärsbyggnad», men ofta har man även skilt övriga längor från varandra. Om de inre förhållandena i gården lämna syncinstrumenten ytterst värdefulla uppgifter, av vilka de märkligaste relaterats vid respektive gårdskildringar. »Bondestufworna» i Göinge-prästgårdarna äro ryggåsstugor (med tre synliga åsar) av samma slag som de i bondgårdarna i samma område — därav namnet —, som sannolikt haft takfönster, och utan tvivel äro de rester av en äldre stugulänga. En senare form har tredingstak och väggfönster (Hästveda). Gäststugornas flygelartade placering i de båda sist avbildade planerna återgår på äldre (medeltida) gårdskick (se Erik Lundberg: Benhammar, Svenska kulturbilder X). Detta betonas ännu mera av uppgiften om förhållandet i Osby prästgård 1723, där gäststugan enligt det ursprungliga skicket ännu är inrymd i en loftbod. Även i annat avseende är uppgiften om denna synnerligen värdefull. Loftbodar ha nämligen ej bevarats till våra dagar i Skåne och från den tid synehandlingarna omfatta finnas beskrifningar av endast två exemplar, denna och en mindre vid Mölleröd i Finja, V. Göinge härad.